

ISLAMONLINE.UZ

adabiyot

Чўлпон Истиклол йўлида

Чўлпоннинг улугворлиги шундаки, у XX аср ўзбек адабиётини янги бир поғонага кўтариб, ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва раванк топишига улкан хисса кўшибгина колмасдан, халқда Ватан, Миллат, Истиклол тушунчаларининг теран маъно касб этишига хам мислсиз даражада катта таъсир кўрсатди.

Ўзга сўзлар билан айтганда, у халқда Хуррият туйғусини уйготди, унинг кўзидаги гафлат пардасини олиб ташлади, унда Ватанга мухаббат, Келажакка ишонч хисларини тарбиялади. Унинг фуқаролик жасорати худди шундадир.

Чўлпон ва Ильминский

Олис даврлардан XX асрнинг бошларига қадар ёш авлод вакиллари Хиндистон, Миср, Арабистон сингари мамлакатларга бориб, тахсил кўрганлар. Аммо замонлар ўзгариши, жамият ҳаётидаги дунёвий фанларнинг роли ошиши билан тарих ўзбек ёшлари олдига янги вазифаларни қўйди. Улар энди нафақат Шарқ, балки Гарб мамлакатларига бориб, илгор фан асосларини эгаллашлари зарур бўлиб қолди.

1867 йили Туркистонга генерал-губернатор бўлиб келган К.П.Кауфман маҳаллий маориф тизими билан танишгач, Н.И.Ильминскийнинг педагогик тажрибаларидан хабар топиб, уни Тошкентга таклиф этган. Лекин Козон ўлкасидаги тажрибалари билан Россия маориф нозири Толстойнинг эътиборини қозонган Ильминский Тошкентга келмаган. Аммо у, шу билан бирга, ўзининг “қимматли масла хатлари”ни ҳам Кауфмандан дариг тутмаган. Унинг фикрича, Туркистон халқларини маърифатлаштиришда “рус гоёси” ни четлаб ўтмаслик, аксинча, барча ўқув ишларини рус давлатининг умумий манфаатларига бўйсундириш лозим эди. Ильминский педагогик тизимининг негизини ташкил этган бу фикр, аслида, Кауфманга ҳам бегона бўлмаган. Рус давлати манфаатларидан келиб чиқиб иш юритган Кауфманнинг фикрига кўра, рус алифбосини Россиядаги Шарқ халқлари ёзувига бирорта ўзгартиришсиз киритиш зарур: “бу халқлар, — деган эди у, — давлат тилини ўргана бошлашлари ва рус тили уларнинг ўзаро бирлашишларида восита бўлиши лозим”.

Туркистонда рўй бераётган воқеалардан бохабар бўлган Ильминский бу ерга ўқтин-ўқтин ўз фикрларини йўллаб турган. Унинг фикрича, ҳар бир халқнинг тарихида, энг аввало, дин, кейин эса шу диннинг авлоддан-авлодга ўтишини таъминлаб турувчи алифбо етакчи ролни ўйнайди. У ана шу ҳулосасидан келиб чиқиб, Туркистондаги мактабларда проваслав динини ўқитишга кўпроқ аҳамият беришни тавсия қилган. Кауфманга шу масалада ёрдам бериш учун шогирди Н.П.Остроумовни юбориб, унга ёзган хатларида мусулмон ўқув юртларида ислох ўтказмасликни маслаҳат берган ва “реал маориф халқнинг миллий онгини уйғотади ва чор ҳокимиятининг мустамлакачилик сиёсатига қарши қуролга айланади”, деб ёзган.

1922 йили “Кизил байроқ” газетасида бир ўзбек кизининг Европага ўқиш мақсадида кетгани ҳақида хабар босилган. Чўлпон бу хабардан мутаассир бўлиб, Туркистон халқларининг маърифат чашмаларидан бебаҳра яшашини истаган Ильминскийни эсга олган ва бундай ёзган: “Чор ҳукумати ваҳтида Ички Россия мусулмонларини чўқинтирмоқ ишида Рустами Зол бўлган, бизга маълум Остроумов тўрамининг устози саналган машҳур Ильминский чўқинтириш сиёсатининг пири бўлган машҳур Победоносцевга ёзган хатида: “Ерлик халқ орасидан бизнинг учун фойдалиқ ва ҳеч бўлмаганда, зарарсиз

кишилар, у русча тилни тутулиб, уялиб гапира турган, ўрусча ёзганда бир мунча хато билан ёза турган, бизнинг губернатордан эмас, хатто устол бошлиги (мирзо)миздан ҳам кўрка турган кишилардир”, — деган эди.

Бунга харши биз рус тили билан эмас, хатто Овруро маданий миллатларининг тили ва билими билан жавоб берсак, одам катори яшамокка, албатта, хак козонармиз. Энди бу эзгу харакатга тарихимизда кўра олмаганимиз бир нарса кўшулса, яъни: ўзбекнинг эркин йигитлари эмас, туткун хизлари ҳам Ильминский васиятига карши исён бошласа, ўзи учун энг тотли бўлган элидан, ота-онасидан кечиб, минглаб чакирим ерга кетсалар, одам хатори хаккини туртки емасдан, урилмасдан, сўкилмасдан ўз хукукимизни ортиги билан козона оламиз...”

Чўлпон ўз фикрини таг маъноли куйидаги сўзлар билан яқунлаган: “Эски турмуш ўлим тўшагида. Йигитларимизнинг чин билимига караб бу интилишлари эски турмушни бир оз аввал ерга кўмгусидир Чўлпон “эски турмуш” тушунчаси остида нафакат чор мустамлакачилиги йилларини, балки умуман ўзбек халкини замонавий илм-фан ютукларидан олисда колдирилган даврни кўзда тутмоқда.

Тарих фактлари шундан далолат берадики, Чўлпон хорижий мамлакатларга ўкишга кетган йигит ва кизларимизга “ок йўл” тилабгина колмай, балки уларга зарур холларда моддий ёрдам кўрсатиб ҳам турган. Мирмухсин Шермухамедовнинг “Улуг Туркистон” газетасида босилган (1917 йил 4 ноябрь) куйидаги ташаккурномасига шу жихатдан кўз ташлаган кишида Чўлпонга нисбатан хурмат туйгусининг уйғониши табиийдир: “Бошимга тушган огир фожиалар сабабиндан, — деб ёзган эди Мирмухсин, — бу киш тахсилим учун мутлако ёрдамга мухтож бўлиб колган эдим. Мана шул холимни эътиборга олиб, Туркистоннинг очик фикрли ёшларидан Абдулхамид афанди Сулаймоний ила Мирюсуф афанди Мирзахамидбоевдан бир микдор иъона топширилди ва тагида ваъда этилди. Иъона сохибларининг хар бирига чин кўнгилдан ташаккур айтаман. Яшасин шундай химматли ёшлар! Шундай миллий химматгагина таяниб, мен Уфага — “Мадрасаи Олия”га кетдим”.

Чўлпонга нисбатан бундай миннатдорчилик сўзларини Германиядан Абдувахоб Муродий ҳам ёзган.

Хуллас, Чўлпон Ильминский сингари шовинизм билан захарланган маърифатпарварларга карши фаолиятининг илк давриданок ўзбек халкининг истикболи учун кураш майдонида отилган.

Феврал инкилобидан сўнг

1917 йил февраль инкилобидан сўнг Туркистондаги рус большевиклари ташаббуси билан Ишчи ва солдат совети хокимиятни кўлга олиш учун катъий кураш бошлади. Махаллий зиёлилар ва рухонийлар ўртасидаги ички низодан фойдаланган большевиклар ўз мавкеларини кун сайин мустахкамлаб бордилар. “Шўрои ислом” билан “Шўрои уламо” жамиятлари эса бир-бирларининг тагига сув куйиш билан машгул бўлди. Агар шу кезларда Марказий Россиядан Мустафо Чўкаев ва Заки Валидий сингари туркий халклар тақдири билан куюнган кишилар келмаганида, эхтимол, бу жамиятлар

ўртасидаги кураш янада кўнгилсиз натижаларга олиб борган бўлармиди.

Заки Валидийнинг асосий максоди Бошқирдистонни миллий истиклолга олиб чиқиш бўлган. Лекин вазият шундай эдики, миллий озодлик харакати Туркистон ва Козогистонда кучаймай туриб, Бошқирдистонда Мухторият ҳукумати барпо этиш мумкин эмас эди. Буни сезган Бошқирдистон марказий совети З.Валидийни Козогистон ва Туркистондаги миллий харакатларнинг раҳбарлари билан алоқа ўрнатиш учун юборган. У Туркистонга келгач, М.Бехбудий, М.Абдурашидхонов, А.Зохирий, О.Махмудов сингари ўзбек халқининг пешкадам сиймолари билан учрашиб, миллий харакатни кучайтиришга қаратилган ишларни амалга оширган.

Унинг хотиралар китобида шу ҳақда қуйидаги мухтасар маълумотни ўқиймиз: “Бехбудий, ёш ўзбек шоири Чўлпон, тошкентлик адабиётчи Толибжон, татар Тагир Нўгойқўргонли, самарқандлик Ҳакимзода ва камина бир ханча шаҳарларда бўлиб, йигилишлар ўтказдик ва миллий зиёлиларнинг ақсар хисмини Туркистон Марказий совети тарафига жалб этдик. Туркистон мустақиллигининг асосий душмани бўлган кадетлар партияси секин-аста маҳаллий аҳолига бўлган таъсирини йўқота бошлади. Биз июннинг бошларига қадар олиб борган жиддий кураш натижасида хуррият гоёлари кўпгина вилоятларга кириб борди

Афсуски, биз бу сатрларда тилга олинган дастлабки истиклолчиларимиз ва уларнинг кейинги тақдири ҳақида бирор маълумотга эга эмасмиз. Лекин бу рўйхатнинг бошида турган Бехбудий ва Чўлпоннинг Феврал инқилобидан кейинги миллат манфаати йўлида олиб борган фаолиятлари бизда катга кизиқиш уйғотади. Гап шундаки, ўша кезларда тузилган Туркистон Марказий шўросининг ўзбек зиёлиларини ўз атрофига тўплаши, нафакат кадетлар партияси, балки большевиклар ва бошқа сиёсий партияларнинг фаоллигини ҳам сусайтириши, ниҳоят, ўлкадаги сиёсий-ижтимоий вазиятни ўз назоратига олиши мумкин эди. Агар шу максаднинг Туркистон халқлари тақдири учун муҳим аҳамиятга молик эканини назарда тутсак, Чўлпоннинг ўзбек ёзувчилари орасида биринчи бўлиб миллий мустақиллик учун курашга жиддий киришгани равшан бўлади.

Давр мураккаб, сиёсий партиялар эса кўп бўлгани учун ўзбек зиёлиларининг бирдан-бир тўғри йўлни танлашлари осон кечмади. Чунончи, Назир Тўракулов ва унинг издошлари ўша кезларда большевиклар томонига огдилар. Мунаввар қори, Бехбудий ва Бухоро жадидлари кадетлар партиясига ҳам, социализм гоёсига ҳам қарши чиқдилар.

Низомиддин Хўжаев ва унинг тарафдорлари эса социалистик харакатнинг ўнг қанотига мойиллик билдирдилар. Бу, номлари тилга олинган шахсларнинг қарийб барчаси Чўлпонга руҳан яқин кишилар бўлганлиги учун унинг аро йўлда қолган пайтлари ҳам бўлди. У ўзининг сиёсий фаолиятида халқ манфаатларидан келиб чиқишга уринди.

З.Валидий хотираларида Чўлпоннинг шу даврдаги сиёсий-ижтимоий фаолиятига доир баъзи бир қизгилар мавжуд. У, хусусан, Феврал инқилобидан кейинги дастлабки кезларни назарда тутиб, бундай ёзган: “Мен бир-бирига садокатли, самимий дўстларни орттирдим. Дўстона суҳбатлар пайтида айтганим ақсар фикрлар, кўп ўтмай, маслақдош ва елкадош дўстларимнинг шеър ёхуд мақрлалари шаклига кириб, янги ҳаёт кечири бошлади. Шоир Чўлпон турк халқининг сайлов ҳуқуқлари учун олиб борган курашимиз тўғрисида гўзал бир дoston ёзди

З.Валидийнинг бу сўзларида тилга олинган дoston, чамаси, ўз вақтида эълон қилинмагани учун бизга етиб келмаган. У, юқорида айтиб ўтилган йигилишларда митингларда ўқилган.

З.Валидий Туркистонда орттирган маслақдошлари тўғрисида сўз борганда, биринчи

навбатда, кўпинча Чўлпонни ёдга олган. Улар ўртасидаги узок давом этган дўстона муносабатлар ҳам бу икки сиймонинг маълум даражада сирдош бўлганидан дарак беради. Агар шу нарсани кўзда тутиб, З.Валидий берган куйидаги маълумотни ўқисак, Тур-кистонда 1917— 1923 йилларда миллий истиклол учун олиб борилган ҳаракатнинг сирли томонларидан парда кўтарилгандек бўлади:

“Дўстим Убайдулла Хўжаев, — деб ёзган у, — юрист сифатида бундай маслаҳат берди: “Таъсис мажлисига сайловлар тўғрисида модда киритилиши мумкин. Бирор жойни сотиб олсанг бўларди”. Мен унинг гапига кириб, Тошкент яқинидаги Охангарон дарёси ёҳасида жойлашган Облих кишлогидан чорбоғ сотиб олдим. Чорбоғ ажойиб бир ерда жойлашган бўлиб, ундан Чотхолнинг корли чўкқилари кўришиб турарди. 1917 йилда менга бу жойда бўлиш насиб этмади, аммо 1922 йили босмачилик ҳаракатига кўшилганларидан кейин Бошқирдистондан келган йигитларимиз шу уйда ойлаб яшашди....”

Агар тахминимиз тўғри бўлса, Чўлпон Таъсис мажлисига аъзо бўлиш учунгина эмас, балки зарур бўлиб қолганда яшириниш учун сотиб олинган бу чорбоғдан хабардор бўлган. Демак, айтиш мумкинки, унинг миллий озодлик-ҳаракатидаги иштироки фақат шеър ва достонлар ёзиш, ватандошларини истиклолчилар атрофига яқинлаштиришдангина иборат бўлмаган. Бу тахминимизни З. Валидийнинг куйидаги сўзлари ҳам тасдиқлайди:

“Биз умумрусия миҳёсидаги сиёсий ишларда социалистлар билан бирга ҳаракат хилганимизни ҳеч ҳачон яширмаганмиз. Ўша пайтда биз миллат ва социализм гоёларига хизмат хиладиган эркин социалистик партияни туза бошлаганмиз. Бизнинг ниятимизга кўра, бу партия барча Шарқ халқларини бирлаштириши лозим эди. Унинг ташкилотчилари эса козоклар томонидан Алихоннинг тарафдорлари, шунингдек, маслакдошларимиз ўзбек Низом Хўжаев, шоир Чўлпон, бухоролик Абдулхамид Орипов эдилар”.

З. Валидийнинг бу сўзларига қараганда, Чўлпон Феврал инқилобидан кейинги дастлабки йилларда ижодий ишлари билан бирга Россия тасарруфидаги мусулмон халқларнинг бирлашиши йўлида ҳам кизгин фаолият олиб борган.

Чўлпон ва Мухторият

Тарих миллари 1917 йилга келиб, катта шиддат билан ҳаракат эта бошлади. Феврал инқилобидан кейин икки-уч ой ўтмасдан, Москвада бутун-итгифок умуммусулмонлар курултойи бўлиб ўтди. Курултой қарорлари Туркистонда мавжлана бошлаган сиёсий ҳаёт елқанига қучли шамол бўлиб урилди. Июл ойининг ўрталарида Фаргона шаҳрида ўтган вилоят мусулмон ташкилотларининг курултойида “Турк адам марказият” партияси тузилди. З.Валидий “эркин социалистик партия” деб атаган бу сиёсий ташкилот ўз олдига қатор демократик тадбирларни амалга оширишни вазифа қилиб қўйди. Чўлпоннинг бу партия аъзоси сифатида олиб борган фаолияти тўғрисида архив материалларида бирорта маълумот учрамайди. Лекин Чўлпоннинг Туркистон Мухторият ҳукуматининг ташкил топишига алоқадор эканлиги, унинг бу ҳукуматини олқишловчи

“Озод турк байрам” шеърини ёзганлиги ва бу шеърнинг мухторият мадхияси ўларок халк оммаси томонидан куйланганлиги тасодифий хол эмас.

Тошкент большевиклар кўлига ўтгач, 26 октябрь куни Кўконда IV Фавкулудда ўлка мусулмонлари курултойи ўз ишини бошлади. Уч кун давом этган курултой Туркистон Мухторият ҳукумати тузилганини эълон қилди. Шу тарихий куннинг эртасига шаҳарда ўтказилган митингда Чўлпон сўзга чиқиб, “Оллоху акбар” деган Мухториятга бағишланган шеърини ўқиди. Шеърнинг ҳар бир сатридан кейин кўп минг кишилик митинг Чўлпон билан бирга “Оллоху акбар” деб Туркистоннинг хурриятга эришганига шукроналар айтди. Шоир каламига мансуб “Озод турк байрами” шеъри эса юзлаб нусхаларда тарқатилиб, турк шаркийлари сингари куйланди ва халқнинг рухига рух, ишончига ишонч кўшди. Шеърнинг “Турк бешиги -Туркистон, ери олтун, тоғлари кон! Болалари қахрамон, Ватан учун берур жон!” деган сўнги сатрларини куйлаган халк Мухторият учун жонини ҳам беришга қасамёд этди.

Туркистон Мухторияти кенг халқ оммаси томонидан қизгин қутиб олинганига қарамай, 1918 йил февралнинг иккинчи ярмида советларнинг яхши қуролланган қўшинлари томонидан тор-мор этилди. Шундан кейин Чўлпон, З.Валидийнинг таклифи билан, Оренбургга кетди.

“Оренбургга келиб улгурмасимиздан биз давлат қурилиш ишига қиришдик, — деб хотирлайди З.Валидий. — Ҳукумат раиси адвокат Юнус Бикбоев ва профессор Қулаев шу иш билан шугулланди. 1917 йил декабрида бўлиб ўтган Учинчи Умумбошиқирд курултойи йигирма икки кишидан иборат кичик шўро (парламентолди кенгаши) ни сайлади. Биз уларни Оренбургга йигиб олгач, улар адлия ишлари билан машғул бўлдилар, кишлок хўжалиги ва ўрмон бошқарувига оид қонунларни қабул қилдилар. Гарчанд уларнинг ишлари фавкулудда мураккаб шароитларда қечган бўлса-да, менинг барча йигилиш ва муҳокамаларда иштирок этишимга ҳожат бўлмади. Улар менга: “Ўз ишинг билан шугуллан, бошқасини бизга қўйиб бер”, дейишди ва мен қўшинни тўплаш ҳамда ички ишлар билан бевосита шугулландим. Бу кишилар бизнинг ишимизга қандай фидойиларча берилган эдилар!”.

З.Валидий Оренбургга ўзи билан бирга борган туркистонликлар тўғрисида бундай маълумот берган:

“Кўконда барпо этилган ва Советлар томонидан февралда (1918 йил феввали назарда тутилмоқда — Н.К.) тарқатиб юборилган Туркистон миллий ҳукуматининг баъзи бир аъзолари: Убайдулла Хўжаев, шоир Абдулхамид Сулаймон (Чўлпон), кейинчалик Бухорода ҳарбий нозир бўлган Абдулхамид Орипов, Тошкент вакилларида Мирмуҳсин, Хива ва Бухородан қелган айрим кишилар ҳам шу ерда эдилар. Абдулхамид Орипов ташқи ишлар билан шугулланди, у шоир Абдулхамид Сулаймон билан бирга менинг қотибим эди”.

Модомики, Мухторият ҳукуматининг аъзоси Убайдулла Хўжаев ҳам, Мухториятга бағишланган мадхиясида “Туркистонли шонимиз, туронли — унвонимиз, Ватан — бизнинг жонимиз, фидо ўлсун қонимиз!” деб ёзган Чўлпон ҳам, бошқа туркистонликлар ҳам, шу вақтда З.Валидийнинг ёнида бўлган эканлар, демак, улар Оренбургга Туркистон Мухторияти тор-мор этилганидан кейин борганлар. Тахмин қилиш мумкинки, улар ўзларининг Бошиқирдистон миллий ҳукуматини барпо этишга қаратилган фаолиятларида Туркистон Мухторияти томонидан йўл қўйилган хатолардан сабоқ олишга ҳаракат қилганлар.

З.Валидий ўз гуруҳи олиб борган ишлар тўғрисида яна қуйидаги маълумотни берган:

“Бизнинг Самара ҳукумати, Ўрол казаклари ва Козогистон билан бирга амалга оширганамиз дастлабки муваффақиятли иш ахборот тўплашдир. Биз ўз агентларимизни олдиндан мўлжалланган жойлар — Уральск (Теке), Хон ўрдаси, Астрахан губернияси, Гурев (Уйшух), Гарбий Сибирдаги Омск, шунингдек, советлар назорати остидаги Орск, Актюбинск ва Тошкентга юбориб, киска муддатда ўз развед хизматимизни вужудга келтирдик. Бу ишларга Орипов раҳбарлик хилди. Бизнинг миллий шоирларимиз Саитгарей Магаз, Шайхзода Бабиш, ўзбек шоири Абдулхамид Сулаймон, ёш козок журналисти Беримжон ва бир ўқимишли шоира хиз бу шаҳарларда яширин жойларни ташкил этдилар ва бу жойлар Оренбургдаги марказни гоят қимматли ахборот билан таъминлаб турди”.

З.Валидий генерал Дутов қисмларида бундай шошилиш ахборотни тўплаш ишлари яхши йўлга қўйилмагани ва бу нарса унинг ҳарбий операцияларига салбий таъсир ўтказганини айтиб, Тошкентда рўй бераётган воқеалар ҳақидаги маълумотлар тинимсиз равишда Козогистон орқали етиб борганини алоҳида таъкидлаган.

Шундай қилиб, Чўлпон Бошқирдистон миллий ҳукуматининг Туркистондаги вазиятга оид шошилиш маълумотлар билан таъминланишида иштирок этган. Агар З.Валидийнинг юқоридаги сўзларига теран назар ташласак, Туркистон Мухториятининг мағлубиятидан кейин Оренбургга йўл олган туркистонликларнинг Козогистонда тўхтагани ва маҳаллий истиклолчилар билан учрашгани маълум бўлади.

Бугун биз Октябрь тўнтаришининг дастлабки кунларида нафакат Туркистон, балки Россия тасарруфидаги бошқа мусулмон ўлкаларида ҳам миллий ҳукуматларни барпо қилишга қаратилган уринишлар бўлганини биламиз. Кейинги йилларда бизга яна шу нарса маълум бўлдики, Россия тасарруфида яшовчи мусулмон халқларнинг истиклолсевар фарзандлари ўша кезларда Туркий республикалар федерациясини ташкил этиш фикрида бўлганлар. Бу федерацияга, биринчи навбатда, Туркистон, Козогистон ва Бошқирдистон миллий ҳукуматларининг кириши кўзда тутилган. Чўлпон 1917—1918 йилларда ана шу гоёнинг рўёбга чиқиши йўлида фаолият олиб борган.

Шарк халқлари қурултойи

Туркистон Мухториятидан кейин Бошқирдистон ва Козогистон миллий ҳукуматлари ҳам большевиклар томонидан тугатилди. Улар туркистонлик мухториятчиларни таъқиб этибгина қолмай, Фарғона водийсида яшовчи аҳолини ҳам хонавайрон қилдилар. Туркий халқларга нисбатан аламзада бўлган дашноқлар водийдаги ўнлаб қишлоқларни қонга ботирдилар. Чўлпон, шубҳасиз, большевикларнинг ўз давлатларини минглаб қишлоқларнинг қони ва жони эвазига барпо этаётганларига тинч қараб тура олмади. 1919 йили у “Юриш марши” деган шеърини ёзиб, Турон ўғлонларини қиличини қинга солмай, она ватанни озод этишга чақирди. Бугун сарлавҳаси бир оз галати туюлган “Кизил байналмилал” (1919) шеъриси эса бундай сатрларини ёзди:

Шарк эллари асир қаби ишларлар

Бир ҳовуч ҳам қелмайдиган халқ учун...

Шарк элига қутулишга йўл йўқми,

Унга ҳеч ким шафкат кўзин солмасми?

Гарблилардан инсоф, виждон ҳеч йўкми,

Бирор қувват бу зулми олмасми?

Шоир шу сатрлардаги “Шарк эли” сўзлари остида факатгина ўзбек халкини кўзда тутмаган. Ўша йилларда ўзбек халки билан бирга туркий халқлар ҳам, Англиянинг исканжасида яшаган хиндлар ҳам “бир ховуч ҳам келмайдиган” халқ учун асирлар каби ишламоқда эдилар. Шунинг учун у шу халқларнинг бирлашишини астойдил орзу қилди. 1920 йилнинг 1 — 5 сентябрь кунларида Бокуда Шарк халқлари курултойи бўлиб ўтди. Чўлпон ва унинг маслакдош дўстлари бу курултойдан кўп нарсани кутган эдилар. Лекин Сталин раҳбари бўлган Миллий ишлар халқ комиссарлиги ва Мусулмон коммунистларнинг марказий бюроси бу курултой ишини каттик назорат остига олиб, Шарк халқлари вакилларининг большевиклар зулми ва тузумига қарши бирлашишига имкон бермади. Чўлпон курултой ишида таржимон сифатида иштирок этди. Курултойнинг Шарк халқлари вакиллари учун эътиборли жихати Анвар Пошанинг иштироки эди. Туркистонда айниқса машҳур бўлган бу зотга гарчанд курултойда сўз берилмаган бўлса ҳам, миллий делегациялар, биринчи навбатда, у билан учрашишга интилдилар. Шундай учрашувлардан бири Каспий денгизи бўйларида жойлашган бир уйда бўлиб ўтди.

“Кунларнинг бирида, — деб ёзади Мунаввар қори Абдурашидхонов, — биз Анвар Пошанинг доғистонлилар билан араб тилида суҳбатлашиш учун шу уйга келишидан дарак топдик. Биз ҳам етиб бордик... Орадан бир мунча вақт ўтгач, чиндан ҳам, Анвар Поша пайдо бўлди ва биз билан ўн беш дақиқа суҳбатлашди”.

Мунаввар қори бу сўзларни 1929 йилда хибсга олинганидан кейин тергов учун ёзиб берган. Шунинг учун ҳам у Анвар Поша билан канча вақт ва нима тўғрисида сўзлашгани масаласида аниқ бир гапни айтмаган. Аммо шу нарса маълумки, Анвар Поша курултой кунларида Туркистон, Бухоро, Хива, Афғонистон ва Эрон вакиллари билан махфий учрашувлар ўтказган. Чўлпон ана шундай учрашувларда катнашиб, Анвар Поша билан танишган. Анвар Поша Чўлпонда хайрихолик туйғуларини уйготган. Унинг туркий халқларни яқинлаштириш гоёси ўзбек шоирларига бегона эмас эди. Шарк халқлари курултойига катта умидлар билан борган, курултой бошлангунга қадар Каспий денгизи бўйларида юриб, гўзал юлдузлар билан суҳбатлашган ва уларга Гўзал юлдуз, нурли юлдуз, тез сўзла Оталарнинг тарихдаги хатосин; Шул хатодан осуфланиб, ёвларнинг Эл кўксида сурган ишрат, сафосин. Сўзла, англал ўтгандаги турмушнинг Бутун хонлик, шонлик, жонли ерларин. Кўз олдимда жилваланар юрт учун Жонлар бериб, хонлар тўққан эрлари...”, деб ёзган Чўлпон курултойдан эмас, Анвар пошадан кўпроқ умид кутди.

1937 йил 10 августда бўлиб ўтган тергов қайдномасида бундай маълумот билан танишамиз:

“1920 йили Бокуда Шарк, халқлари курултойи ўтказилди, унда Салимхон Тиллахонов, Наби Рискулов, Гози Юнусов, Мунаввар қори, Обид Чаток, Жўрабоев, мен ва бошқа пантуркистон арбоблар катнашдилар Делегацияга Рискуловнинг ўзи раҳбарлик қилди. Курултой пайтида Рискуловнинг яқин сафдошлари — Файзулла Хўжаев ва Норбўтабеков Совет хокимияти ва Коммунистик партия сиёсатига қарши қаратилган сахнаорти ишини олиб бордилар. Улар “қизил генералларингизни олиб кетинг! деган шior билан чиқдилар. Аммо курултойда уларнинг сўзлари ўтмагач, Туркистон делегацияси “дохийлари” Рискулов раҳбарлигида тўпланиб, Совет хокимиятига қарши

курашни авж олдиришга киришдилар, “босмачилик” кучларини ташкил этиб, бу ҳаракат оркали очикдан-очик пантуркистик ташкилотнинг курултойдан кейин қабул қилинган қарорини амалга оширдилар

Шубҳасиз, НКВД томонидан тайёрланган ва кийнок остида қўл қўйдириб олинган сўроқномаларга танқидий қараш, уларда келтирилган фактларни бошқа ҳужжатлар билан қиёслаш ва шу тарзда ҳақиқатнинг олтин зарраларини топиш лозим. Юқорида келтирилган парчанинг ҳам НКВД ходимлари томонидан “иждод қилинганлиги” яққол сезилиб туради. Аммо шу билан бирга, назаримизда, унда ҳақиқат учқунларида йўқ эмас. Чиндан ҳам, курултойнинг коммунистик руҳда кечганлигини кўрган Туркистон делегациясининг илгор қисмида, шу жумладан, Чўлпонда большевиклар зулмидан қутулиш ва мустақилликка эришишнинг бошқа йўлларини ахтариш истаги пайдо бўлган. Улар Мухторият тугатилганидан кейин вужудга келган ва секин-аста қуч ола бошлаган “босмачилик ҳаракати”да ана шу йўллардан бирини кўрганлар.

Ўша кезларда Англия меҳнатқашлари ўртасида галаён кўтарилиб, давлат сиёсий машинаси тебраниб қолган. Жаҳон харитасида юз бераётган воқеаларни синчков назар билан қузатган Чўлпон эса “Улуг Британиянинг бу қунги ҳокимият”ига деган шеър ёзиб, уни бундай сўзлар билан тугатган:

Мазлумлар эзилган, хор бўлганларнинг
Ғазаб оловлари бир қун туташар!
“Интиком! Интиком!” — деган наъралар
Тўлқиндай қутуриб, Темзадан ошар.
Ўшанда Темзанинг сувлари қадар
Қутуриб ошишлик бизда ҳам бўлар.
Бу сатрлар билан сўроқ қайдномасидаги Совет ҳокимиятига қарши қураш ҳақидаги сўзлар ўртасида муайян яқинлик бордек туюлади.

Боши берк кўчаларда

Бухоро Халқ Совет Республикаси барпо этилгач, Чўлпон, чамаси, Файзулла Хўжаевнинг таклифи билан “Бухоро ахбори” газетасига муҳаррирлик қилиш учун Бухорога боради. Бу вақтда Бухоро амирини ағдаришда жаҳидларга ёрдам берган Фрунзе қўшинлари ва, умуман, Совет ҳокимиятининг гаразли нияти ошқор бўлган эди. Шунинг учун ҳам, республика раҳбарлари ўртасида большевиклар таъсиридан халос бўлиш истаги шаклланаётган эди. Лекин большевиклар республика раиси Файзулла Хўжаев билан Марказий Ижроия Қўмитаси раиси Мирза Абдулқодир ўртасига пона қўйишга улгурган ва бу пона раҳбариятни икки гуруҳга ажратаётган эди.

“Барча Бухоро жаҳидлари, — деб ёзади шу кезларда Бухорога келган З. Валидий, — амирни ағдариш учун олиб борган қурашларида руслар билан бирлашдилар. Аммо улар Русия босқинчилик ҳокимиятининг чексиз-чегарасиз бўлишига қрши эдилар. Уларнинг шу масаладаги бирдамлиги ҳар қандай мактовга сазовор эди.

Улар оқшомлари мени уйларига меҳмонга таклиф қилиб турардилар. Бирок улар ўзаро ҳар доим ҳам ахил бўлмаганлари учун, тагин бирортаси русларга гуллаб қўймасин, деб

ташвишланар эдим...

Бизнинг асосий вазифамиз ағдариб ташланган амирга қарши қурашни давом эттириш никобида Бухоро миллий армиясини ташкил этиш ва Хива, Туркменистон, Козогистон вакиллари чакриб, “Туркистон миллий иттиходи” ташкилотини тузиш эди. Биз шунга тайёрланар эканмиз, июн ойининг бошларидаёҳ Бошқирдистондан Козогистоннинг барча бурчагига, Гулжадаги японларга, Фаргона водийсидаги босмачиларнинг таникли раҳбарларига одамлар юбордик.

“Биз козокларнинг “Олаш Ўрда кўмитаси” аъзолари ва туркман зиёлиларини ҳам Бухорога таклиф этдик, — деб давом этади З. Валидий, — уларни Бухоронинг шимол томонида жойлашган Харгуш қишлоғидаги бир хўжалиқда кутиб олдик...

Бошқирдистондан келган... офицерларимиз Бухородаги ҳарбий идораларда юқори лавозимларга жойлашиб олишди. Қарши, Шахрисабз, Гузор, Қарманда жойлашган ҳарбий қисмлар (яъни марказий ҳарбий қисмлар) шу офицерларнинг назорати ва таъсири остида бўлди... Бизнинг мақсадимиз қуйидагича эди: агар руслар бизга миллий қўшинларни қонуний равишда тузишга имкон беришмаса ёҳуд биз тузаётган қўшинларни тарқатиб юборишса, босмачиларга қўшилиб, умумий қурашни бошлаймиз...”

З.Валидий Чўлпоннинг бу яширин ҳаракатдаги иштироки тўғрисида бирор сўз айтмаган. Айтмаганига эмас, ҳатто Чўлпондан қочиб-яшириниб ҳам юрган. Унинг назарида, рус айғокчилари билан тўлган шаҳарда шоирона қайфият соҳиби бўлган Чўлпоннинг бу ҳақда гуллаб қўйиши мумкин эди. Аммо шунга қарамай, ўша кезларда Харгушда истикомат қилган Чўлпоннинг қор атрофда бўй бераётган воқеалардан, Мухтор Авезов сингари ёзувчиларнинг келаётганидан хабарсиз бўлганига ишониш қийин. Қолаверса, унинг сиёсий вазиятдаги ўзгаришларни, Бухоро республикасининг советлашиб бораётганини сезмаслиги мумкин эмас. Зеро, у хали Бухорога бормаи турибок, 1921 йил мартда, “Ҳақирғувчи, ўқирғувчи бир товуш Ботирларнинг қон сўраган тоғидир. Йикитувчи, ағдарувчи қўзғалиш яқиндаги зўр қурашнинг боғидир”, деб ўзининг “босмачилиқ” ҳаракатига ҳайрихоҳлигини ошқора айтган эди. Орадан бир неча ой ўтгандан кейин, Фаргона водийсида бўй берган даҳшатларни ўз қўзи билан қўрганидан сўнг эса “Бўзилган ўлкага” шеърини ёзган ва бундай ҳайқирган эди:

От минганда қушлар қаби учғувчи,

Эркин-эркин ҳаволарни қучғувчи,

От қопганда учар қушни тутғувчи,

Учар қушдай ёш йигитлар қаерда?

Тоғ эғаси — қор бургутлар қаерда?..

Чўлпон бундай оловли сатрлари билан азамат йигитларни большевиклар ҳокимиятига қарши қурашга ҳақирган, уларни босмачилар сафига келиб қўшилишга ундаган эди.

Хуллас, Чўлпоннинг ҳам, З.Валидийнинг ҳам ташвишлари бежиз оловланмади.

Большевиклар турли-туман баҳоналар билан БХСРнинг ақсар раҳбарларига турли айблар қўйиб, уларни бадном эта бошладилар. Фитрат хибсга олишларидан қочиб,

Тошкентга келди. У билан қарийб бир пайтда Чўлпон ҳам Бухорои шарифни тарқ этди.

Чўлпон Ф. Хўжаевнинг таклифи билан Бухорога борганида, тошкентлик дўст-ёрлар уни қурашдан қочишда айблаган эдилар. У бундай қайфиятдаги ўртоқларига жавобан “Мен қочмадим” деган шеърини ёзиб, унда, жумладан, бундай деган эди:

Мен қочмадим! Нега мени “қочди”, деб

Йўқга мунча шовқин-сурон қилдингиз?

Қучоғини “ўзлиги”га очди, деб

Ок исмимга кора занжир илдингиз?
Мен “ўзлик”дан кўпдан бери узилиб,
“Кўплик” ичра ботиб кетган танамен.
У “кўплик”нинг кайгусидан чўзилиб,
Кулоч отиб, сузиб юрган яна мен.
Мен янгилар ўлкасидан синмаган
Бир канотни такиб олиб кўзгалдим.
Шу йўлимда япроклари сўнмаган
“Ёш ёгоч”нинг соясида тўхталдим.

Чўлпон бу шеъри билан аввалги эътикодидан кайтмаганини айтиб, “ёш ёгоч” —
Файзулла Хўжаевнинг соясида миллий истиклол учун кураш олиб боришини маълум
килган эди. Лекин бу “ёш ёгоч”нинг япроклари, кўп ўтмай, тўкила бошлади. Унинг ўзи ҳам
ана шу япроклардан бири ўларок тўкилиб, Тошкентга кайтди.

У Тошкентга кайтар экан, поезд Ўрта Осиё темир йўлининг Жумабозор бекатида
тўхтаганида, “Юпанмок истаги” деб номланган шеърини ёзади. 1922 йилнинг 9 юнида
коғоз бетига тўкилган куйидаги сўзлар Чўлпоннинг кўнглидаги умид ниhoли
сўнмаганидан дарак беради.

Мана, ўша сатрлар:

Денгизлар кайнаса, тошса сувлари
Кесилса йўлчининг истак йўллари,
Денгизга айланса ўнг ва сўллари,
Балки юпатгуси хўлланган кўзлар?..
Ўйланган йўлларга кўнгил юпанмас,
Кўнгилнинг истаги ўй билан конмас,
Айтарлар: бу тунда ёруг шам ёнмас,
Чакмаса гугуртни асл ўгиллар...

Чўлпон шурида қандай кутлуг ниятлар тугилган, бошида қандай олижаноб ўйлар чарх
урган бўлмасин, шоир кўнгли фақат бир нарсадан — Туркистон ўғлонларининг гугурт
чакиб, тунни ёритишларидан мунаввар бўлиши мумкин эди. Чўлпон Анвар Пошани ана
шундай ўғлонлардан бири, деб билди. Фалакнинг гардиши билан Боқудан Бухорога
бутунлай бошқа мақсадда келган Анвар Поша Туркистонда бошланган миллий озодлик
харакатига тасодифан кўшилиб, ўша йил август ойининг бошларида сон жихатидан бир
неча баравар катта рус армиясига қарши курашмоқчи бўлди. 4 август куни Балжуван
яқинида бўлган қахшаткич жангда беш жойидан ўк еб, ҳалок бўлди. Бу сарқардага катта
умид боғлаган Чўлпон астойдил кайгуриб, “Балжуван” шеърида: “Фарёдим дунёнинг
борлигин бузсин! Умиднинг энг сўнгги ипларин узсин!” — деб кайгу ва аламларини
ифодалади.

Чўлпон ва “Дархон”

1923 йили Ўзбекистон ҳукумати босмачилик ҳаракатини тугатиш мақсадида “Дархон”
газетасини ташкил этган. “Туркистон” газетасининг муҳаррири Абдулхай Тожиев, Чўлпон

ва Босит Кориёв (Олтой) Андижонга бориб, “Дархон” газетасини чиқарганлар. Мутахассисларнинг уқтиришларига кўра, Анвар Пошанинг ўлимидан кейин босмачилик харакати бир қадар сусайган ва пароканда холга келган бўлиб, унинг давом эттирилиши тинч аҳолини ҳам, “босмачи”ларнинг ўзларини ҳам халокатга олиб келиши мумкин эди. Шунинг учун, уларнинг айтишларича, Чўлпон бу нозик ишга аралашишдан воз кечмаган. Лекин шунга карамай, у қаердадир ўз виждонига қарши иш тутган хисоблаб, каттик изтироб чеккан.

Мухит гирдобида бир сомон парча,
Бир похол чўпидек оқиб борамен,
Хар амал, хар ишни “хак”, деб борамен,
Вазминим колмади бир узун қилча,
деб нола қилган у “Сомон парча” шеърисида. Хатто шу шеърни қуйидаги бадбин хулоса билан тугатган:

Кирмаймен кўчанинг боши берқига,
Чунки таслим бўлдим мухит эркига...

Бундай сатрларни ўқиган китобхоннинг Чўлпон дунёқараши ва фаолиятида кескин ўзгариш юз берганига ишониши мумкин, албатта.

Лекин сўрок қайдномаларини ўқир эканмиз, баъзи бир фактлар бизни ўйлантирмай қўймайди. Чунончи, Чўлпон юқорида номлари қайд этилган ҳамроҳлари билан бирга Андижонга боришдан аввал Кўконда Обиджон Махмудовнинг уйида меҳмон бўлганларини эслаб, бундай деган: “Фарғонада бўлган пашпимизда Обид чатох Махмудовнинг уйида Абдулхай Тожиёв, мен ва Босит Кориёв кенгаш ўтказдик. Шунда Обид чаток НЭП жорий этилгани учун босмачиларга қарши ҳеч қандай тадбир-чорани қўллаш керак эмас, зеро, босмачилик харакати ўз-ўзидан тугайди. Босмачилик — Совет хокимиятининг зулмга асосланган сиёсати натижаси. Модомики, НЭП бу зулмга чек қўяр экан, омма босмачилиқдан юз ўгиради. Абдулхай Тожиёв ҳам Обид чатокнинг далилларига қўшилди...”

Бу сўзларни ўқир эканмиз, уларнинг НКВД ходими томонидан бичиб-тўқилганига ишонгинг келмайди, киши!

Яна шу қайдномада қуйидаги маълумотларга ҳам дуч келамиз. Чўлпон терговчининг саволларига жавоб бериб, бундай деган: “1922—1923 йилларда пантуркистлар ташкилоти қуролланган босмачи-исёнчи кадрларни саклаб холиш мақсадида босмачилик харакатини секин-аста тугатмоқчи бўлди. Қунларнинг бирида Рискулов мени ҳузурига чақириб, Мунаввар қори ва Захириддин аъламнинг олдига боришим ва улардан Фарғона водийсидаги босмачиларга мурожаатномани олиб, унга келтириб беришимни сўради. Мен Мунаввар қори билан Захириддин аъламнинг уйларига бир неча маротаба бордим, лекин мурожаатнома тайёр эмас эди. Ниҳоят, уч-тўрт кун ўтгандан кейин мен Рискуловнинг кўрсатмаси билан тузилган мурожаатномани Захириддин аъламдан олиб, Рискуловга келтириб бердим. Бу мурожаатноманинг мазмуни босмачилиқни тинч йўл билан тугатиш ва босмачи-исёнчи қучларни қелажак учун саклаб қолишга қаратилган эди.

Сўнги жумланинг НКВД ходимлари томонидан таҳрир қилинган яққол кўриниб турган бўлса-да, бу парчада ҳам ҳақиқат уруғлари бордек туюлади. Хаттоки, назаримизда, миллатпарвар қишиларнинг босмачи қучларни қелажак учун саклаб қолиш мақсадида бу харакатни вақтинча тўхтатишга мажбур бўлганлари сезилиб турибди.

Хуллас, Чўлпоннинг “Дархон” газетасидаги фаолияти унинг чекиниши, “сомон парча”га

айланиши эмас, балки вазиятга тўғри баҳо беришининг натижаси эди.

Тилак йўлида

1921 йилнинг наврўз куни эди. Чўлпон Тошкентда якин дўст-ёрлари билан кутлуг айёмни карши олиб, гурунг куради. Бу гурунг иштирокчилари орасида кимлар бўлгани номаълум. Лекин шу нарса аниқки, суҳбат мавзуи миллий истиклол учун кураш масаласига бориб такалганида, кимдир бу курашнинг бирор натижа билан тугашига шубҳа билдириб, советлар билан ҳамкорлик қилишни таклиф этади. Чамаси, гурунгда ҳозир бўлган кишиларнинг аксари бу фикрга қўшилади. Фақат бир кишигагина бу фикр ёкмайди. Бу, Чўлпон эди. У шу куни дўст-ёрлари билан хайрлашиб кетгач, “Тилак йўлида” деган шеърини ёзади. Сарлавҳадан кейин “Чарчаганларга” деган бағишлови бўлган бу шеър куйидаги сатрлардан иборат:

Кетган йўлим тўғри йўлдир, кетамен,
Кандай тўсик-моне бўлса, ўтамен.

Мен кетамен, тилак, дея кетамен,
Ҳеч тилаксиз курук танни нетамен?

Тилак йирок, ёгдусида кўринмас,
Ой кетармен, йил кетармен, етилмас,
Туйгум унинг изларига урилмас,
Бу йўлларда балки шафкат этилмас.

Яна “тилак”, “тилак”, дея кетармен,
Бир жон экан, майли, қурбон этармен!

Чўлпон шу шеърда ифодаланган ваъдасига содик қолди. У ўч тилаги ортидан кетиб, ширин жонини истикбол ва истиклол йўлида қурбон қилди.

Наим Каримовнинг

"XX аср адабиёти манзаралари" китобидан